

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԻՐԱՎԱՀԱՅՏ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ**

**LEGAL ASPECTS IN HISTORIOGRAPHICAL WORKS AND LAPIDARY
INSCRIPTIONS OF THE EASTERN PARTS OF ARMENIA**

**ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ТРУДАХ И
ЛАПИДАРНЫХ НАДПИСЯХ ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ**

Վլադիմիր Հովսեփյան
Vladimir Hovsepyan
Владимир Овсепян

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Philosophy, Sociology and Law, National Academy of Sciences, Armenia
Институт философии, социологии и права, Национальная академия наук, Армения

volodya.hovsepyan@isec.am

Ներկայացվել է՝ 07.05.2025; գրախոսվել է՝ 12.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025

Received: 07.05.2025; Revised: 12.08.2025; Accepted: 12.08.2025

Представлено: 07.05.2025; рецензировано: 12.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-115

Ամփոփում – Հնագիտական և պատմական տվյալները վկայում են, որ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորության Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքների նկատմամբ կիրառվել են «Հայոց Արևելից կողմանք», «Արևելից աշխարհ», «Աղվանից աշխարհ», «Խորին աշխարհ Հայոց», «Հյուսիս արևելից կողմանք» անվանումները: Պատմաքաղաքական իրադարձությունների հետևանքով Հայոց Արևելից կողմանք, միակցվելով Աղվանից մարզպանությանը, կոչվել է նաև Աղվանք, սակայն հայկական նահանգների առումով ունեցել միայն աշխարհագրական իմաստ: Վերոնշյալ բոլոր եզրույթների առնչությամբ պետք է նկատի ունենալ Հայաստանի «արևելյան կողմ» հասկացությունը: Մեր ուսումնասիրության առարկան վաղ և ուշ միջնադարի այն հատվածն է, որ վերաբերում է առանցքային նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերից մեկին, որը բազում անհերքելի պատմաիրավական փաստեր է պարունակում պատմական Ուտիք և Արցախ երկրամասերի բացառապես հայկական լինելու մասին: Այդ փաստերն արտացոլված են միջնադարյան հայ պատմիչների աշխատություններում և Աղվանից աշխարհում սփռված վիմագիր արձանագրություններում: Աղվանից եկեղեցին, լինելով Հայ առաքելական եկեղեցու մի թեմը, ղեկավարվել է այն բոլոր կանոնաիրավական նորմերով, որոնք գործել են Մայր հայրենիքում, և եթե հաճախ միասին վերանայվել ու վերահաստատվել են նոր կանոններ, ապա դրանք համահայկական նշանակություն են

ունեցել: Բացառությամբ հայոց եկեղեցական օրինադիր ժողովների և մի քանի ազգային դատաստանագրքերի, հայ ժողովուրդը միջնադարում օրինակարգված ժողովածուներ, օրենսգրքեր չի ունեցել, որտեղ արտացոլված լինեին հայ իրավունքի բովանդակությունը և ծավալը: Այդ առումով, հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի միջնադարյան պատմության մի շարք իրավական հարցերի լուսաբանումն անխզելիորեն կապված է այդ նույն դարաշրջանի հայ իրավունքի հետ: Այդ տեսանկյունից պատմիչների աշխատությունները և վիճադիր արձանագրությունները պարունակում են բավարար տվյալներ:

Abstract – Archaeological and historical data indicate that in medieval Armenian sources the names "Armenian Eastern Side", "Eastern World", "Aluan World", "Deep World of Armenians", "North-Eastern Side" were used for the territories of the provinces of Artsakh and Utik of the Kingdom of Greater Armenia. Due to historical and political events, the Armenian Eastern Side, having merged with the Aluan marzpanate, was also simply called Aluank, but only with a geographical meaning for the Armenian provinces. The subject of the article covers the period of the early and late Middle Ages and touches on one of the most important issues of key importance, which contains many undeniable historical and legal facts about the belonging of the historical territories of Utik and Artsakh to the Armenian people. These facts are reflected in the works of medieval Armenian historians and in the lapidary inscriptions from Aluank. The Albanian Church, being one of the dioceses of the Armenian Apostolic Church, was guided by all the canonical and legal norms, and if new canons were often revised and restored together, they had a pan-Armenian significance. The Armenian people in the Middle Ages did not have unified collections or codes that would reflect the content and volume of Armenian law, with the exception of the Armenian church legislative assemblies and several national court books. In this regard, the coverage of a number of legal issues in the medieval history of Artsakh is inextricably linked with the Armenian law of the same era. From this point of view, the works of historians and epigraphic inscriptions contain sufficient data.

Аннотация – Археологические и исторические данные свидетельствуют о том, что в средневековых армянских источниках для территорий провинций Арцах и Утик царства Великой Армении использовались названия «Армянская восточная сторона», «Восточный мир», «Алуанский мир», «Глубокий мир армян», «Северо-восточная сторона». В силу исторических и политических событий армянская восточная сторона, слившись с Алуанским марзпанством, также называлась просто Алуанк, но только с географическим значением для армянских провинций. Все вышеперечисленные термины имеют отношение к понятию восточной стороны Армении. Предметом исследования статьи является рассмотрение множества неоспоримых исторических и юридических фактов о принадлежности исторических территорий Утика и Арцаха армянскому народу. Эти факты отражены в трудах средневековых армянских историков и в лапидарных надписях из Алуанка. Албанская церковь, являясь одной из епархий Армянской Апостольской церкви, руководствовалась всеми каноническими и правовыми нормами, действовавшими на родине, и если новые каноны часто пересматривались и восстанавливались совместно, то они имели общеармянское значение. Армянский народ в средние века не имел унифицированных сборников или кодексов, которые отражали бы содержание и объем армянского права, за исключением армянских церковных законодательных собраний и нескольких общенациональных судебных книг. В этом плане освещение ряда правовых вопросов в средневеко-

вой истории Арцаха неразрывно связано с армянским правом той же эпохи. С точки зрения сказанного труды историков и lapидарные надписи содержат огромный массив данных.

Հիմնաբառեր – իրավունք, Հայոց Արևելից կողմանք, իրավահայտ աղբյուրներ, վիմագրեր:

Keywords – law, Eastern part of Armenia, legal sources, lapidary inscriptions.

Ключевые слова – право, Восточный край Армении, правовые источники, lapидарные надписи.

Ներածություն

Մեծ Հայքի թագավորության անկախության կորստից հետո (428 թ.) նրա Արցախ և Ուտիք երկրամասերը, որոնք հայ մատենագրության մեջ կոչվում են Հայոց Արևելից կողմանք, V դարի 2-րդ կեսին նորաստեղծ Աղվանից մարզպանությանը բռնակցվելուց հետո թեև վարչաքաղաքական առումով հիմնականում կտրված են եղել Մայր հայրենիքից, բայց այդ համընդհանուր երկրամասում կյանքը, ոգին, իրավական ինստիտուտները և առհասարակ ամեն ինչ հայկական է եղել՝ կազմելով հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մի մասը:

Հայ իրավունքի պատմությունը շաղկապված է երկու գիտությունների՝ հայագիտության և իրավագիտության հետ, որոնցից որևէ մեկի առաջընթացը պետք է խթան դառնա մյուսի համար: Հաշվի առնելով, որ իրավահայտ աղբյուրները բավարար տվյալներ են պարունակում Հայոց Արևելից կողմանց իրավական տեսանկյունների վերաբերյալ, սույն հոդվածի համատեքստում, մի քանի խոսք ասենք իրավունքի էության և հայոց իրավունքի սկզբնաղբյուրների մասին:

Ըստ հայերեն բացատրական բառարանների՝ «իրավունք» եզրույթը, մի շարք այլ նշանակություններին զուգահեռ, ստուգաբանվում է նաև «ինչ որ արդար և իրավ է», «ինչ որ կատարվում է օրենքով, համապատասխան է օրենքին», «Կամք, իշխանություն՝ որոշ սահմանների մեջ», «Որևէ ձևով գործելու ազատություն՝ արտոնություն», «Հիմք, օրինական պատճառ, հիմունք», «Արդարություն», «Որևէ ձևով գործելու ազատություն՝ արտոնություն», «Օրենք, օրինականություն, իշխանություն» իմաստներով (Մալխասեանց 1944, 174, 175; Աճառյան 1972, 361, 362), իսկ «Հայերեն արմատական բառարանի» համաձայն՝ հայերեն «Իր» (բան, մի բան) բառի գործիական հոլովն է իրավ, որ ստացել է մակբայական գործածություն, իսկ հետագայում «իրավունք, դատաստան, արդարադատություն» նշանակությամբ դառնալով գոյական և որպես այդպիսին ըմբռնվելուց հետո տվել է նորանոր ածանցներ՝ հանիրավի, իրավացի, իրավագուրկ, իրավագետ և այլն (Աճառեան 1926, 250):

Ներկայիս գիտության մեջ իրավունքի մասին չկա համընդհանուր ճանաչում ունեցող մոտեցում: Որոշ սահմանումների համաձայն՝ իրավունքը նույնացվում է իրավական համակարգի հետ (օբյեկտիվ իրավունք կամ ուղղակի օրենսդրություն): Ընդ որում, իրավունքը՝ որպես համակարգ, արտահայտվում է իրավունքի ակունքներում, իսկ նրա իրավական բնույթը որոշվում է իրավական նորմերով: Եվ երբ խոսքը իրավական համակարգի մասին է, ապա, ի տարբերություն իրավունքի համակարգի, սովորաբար ենթադրվում են նաև այլ իրավական երևույթներ, իրավական մշակույթ, իրավագիտակցություն և իրավաիրա-

ցում: Իրավագիտության պատմության ողջ ընթացքում իրավունքի աղբյուրների վերաբերյալ համընդհանուր ճանաչում ունեցող սահմանում նույնպես չի տրվել, և այն համարվել է գիտության ամենախճճված հարցերից մեկը (Нерсесянц 1983, 27–29; Нерсесянц 2005, 48; Խրոպանյուկ 1997, 206–209; Ներսեսյանց 2001, 40–47; Марченко 2007, 76; Վաղարշյան 2011, 15–24; Սաֆարյան, Եսայան 2012, 21):

Այդպիսին է վիճակը նաև ներկայիս գիտության մեջ: Ամեն պարագայում իրավունքը հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչներից է, որն առաջացել է հասարակության շերտավորմանը զուգընթաց, դասակարգային հարաբերությունների ծագման ընթացքում՝ որպես տիրող դասակարգի՝ օրենքի աստիճանի բարձրացված կամքի դրսևորում, որն սկզբում արտահայտվել է սովորույթներում, հետագայում դարձել օրենք:

Իրավունքի տարբեր հատկանիշներից առավել տարածվածներն են՝ նորմատիվությունը (սահմանում է վարքագծի ընդհանուր կանոններ), համապարտադիր լինելը (գործողությունը տարածվում է բոլորի վրա կամ սուբյեկտների առավել լայն շրջանակի վրա), պետության կողմից երաշխավորված լինելը (պետական հարկադրանքի միջոցներով ամրագրված լինելը), մտականային բնույթը (իրավունքը արտացոլում է մարդկանց գիտակցությունը և կամքը), որոշակիությունը (իրավունքի նորմերն արտահայտվում են պաշտոնական ձևով), համակարգայնությունը:

Հայոց իրավունքի սկզբնաղբյուրները

Իրավունքը հայ հասարակության պատմության մեջ առաջացել է այն նույն պատճառների և պայմանների ուղիով, ինչ որ պետությունը: Պետության և իրավունքի ծագման գործընթացներն ընթանում են զուգահեռաբար: Միաժամանակ, տարբեր ժողովուրդների մոտ, տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում իրավունքի առաջացումն ունեցել է իր առանձնահատկությունները:

Հայոց իրավունքի և իրավական մտքի պատմության սկզբնաղբյուրներն իրենց արմատներով գնում են խոր հնադար, այսինքն՝ հնում և միջնադարում հայ ժողովրդի իրավունքը և իրավական միտքը պատմականորեն ունեցել են իրենց իրավական աղբյուրները: Դրանք են՝ սովորույթը կամ սովորության իրավունքը, կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, օտար իրավունքի ռեցեպցիան (Մովսեսական օրենքները, ասորահռոմեական դատաստանագիրքը, բյուզանդական զինվորական օրենքը և այլն), ազգային դատաստանագրքերը (Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնադրությունը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագիրքը»): Հայոց իրավունքի համար աղբյուրագիտական արժեք ունի հայ և օտար մատենագիրների՝ Ստրաբոնի, Քսենոփոնի, Ագաթանգեղոսի, Խորենացու, Բուզանդի, Շիրակացու և այլոց թողած ժառանգությունը: Նրանց գործերում որոշակի տվյալներ են պահպանվել վաղ շրջանի հայ իրավունքի պատմության վերաբերյալ: Միաժամանակ, հենց այդ տեղեկություններն են իրավունքի աղբյուրի նշանակություն ձեռք բերել հետագայի համար: Այդ համատեքստում հայ և օտար պատմիչների գործերը, վիմագիր տարեգրություններն ու նյութական մշակույթի այլ հիշատակարաններ

հայոց իրավունքի իրավահայտ աղբյուրներ են (Սամուելյան 1939, 24-90; Сукиасян 1963, 381; Ղազինյան, Վաղարշյան 2014, 55-64):

Միջնադարյան գրավոր աղբյուրները մեզ շատ քիչ տվյալներ են թողել՝ պատկերացում կազմելու, թե հեթանոսական Հայաստանում իրավունքի ի՞նչ ինստիտուտներ են գործել, ինչպե՞ս է իրականացվել արդարադատությունը, գործերի ի՞նչ ընդդատություն է եղել, ի՞նչ լեզվով է տարվել դատավարությունը և այլն: Հարցը դժվարանում է նաև նրանով, որ Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո (301 թ.), նոր գաղափարախոսությունը ոչնչացրեց հայ ժողովրդի հեթանոսական բազմադարյա մշակույթը՝ անհետ վերացնելով պետության իրավական համակարգին առնչվող բազմաթիվ նյութական և ոչ նյութական հուշարձաններ:

Պատմական Հայաստանում հանցագործին պատժելու վերաբերյալ ամենավաղ հիշատակումը գտնում ենք երգիծաբան գրող Լուկիան Սամոսատցու (120-180 թթ.)՝ «Պերեգրինի մահվան մասին» աշխատության մեջ, որին նաև անդրադարձել է Ֆր. Էնգելսը՝ «Նախասկզբնական քրիստոնեության պատմության շուրջ» հոդվածում: Ազգությամբ հույն Պերեգրինը, լինելով փառասեր և արկածախնդիր անձնավորություն, երիտասարդ հասակում Հայաստանում իր ապագա հաջողությունը (կարիերա) սկսեց «շնություն» (ընտանեկան հավատարմության խախտում) անելով և բռնվեց արարքի կատարման վայրում: Տեղական սովորույթների ուժով Պերեգրինը ենթարկվեց ինքնադատաստանի, սակայն, երջանիկ պատահականությամբ, կարողացավ խուսափել մահից՝ տանիքից ցատկելով և թաքնվելով անվտանգ վայրում (Самосатский 2001, 194):

Միջնադարյան Հայաստանում օրենքի և դրա կիրառողների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացին: Այն հարցին, թե՞ չարիքներն ի բնե՞ն են և ոչ կամածին, Կողբացին պատասխանում է. «Եթե բնութամբ իցեն, ընդէ՞ր օրէնք ի թագաւորաց դնիցին, և սաստք ի յիշխանաց, պատիժք, և ի դատաւորաց, ո՞չ ապաքէն վասն կարճելոյ չարեացն: Եւ, թէ բնութամբ իցեն չարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս դնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին ածել: Ընդէ՞ր պատժիցեն զայն՝ որ ոչ կամոքն չար իցէ, որում արգահատելն պարտ էր, և ոչ պատիժս, ի վերայ հասուցանել: Իսկ եթե տեսանեմք՝ թե թագաւորն զիրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ, և դատաւորն զգողն և զաւագակն պրկէ և բերէ՝ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ և հայր զորդի մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ և այլքն ամենեքեան զիրաքանչիւր 27 զանցնիւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն՝ կամ անձամբ կամ իշխանօք, յայտ է թէ չարիքն՝ որք գործին՝ կամածինք են և ոչ բնականք» (Կողբացի 1994, 48-50):

Հայ պատմիչների գործերը՝ որպես իրավունքի սկզբնաղբյուրներ

Միջնադարյան մի շարք հայ մատենագիրների գործերում որոշակի տվյալներ են պահպանվել Հայոց Արևելից կողմանց վերաբերող թագավորական հրովարտական, դրանց էության և բովանդակության, իրավական տեսանկյուն-

ների և իրավունքի պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ: Նման տեղեկությունները, որոնք իրավունքի աղբյուրի նշանակություն են ձեռք բերել հետագայի համար, գտնում ենք պատմիչների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Թովմա Արծրունու և Անանունի, Մատթեոս Ուռհայեցու և այլոց աշխատություններում: Այդ առումով ուշագրավ են Հայոց Արևելից կողմանց աշխարհիկ և հոգևոր տերերի կարգավիճակի հետ կապված այն իրավահարաբերությունները, եկեղեցական, դավանաբանական բնույթի հարցերը, որոնք կարգավորվել են թագավորական հրովարտականերով, կաթողիկոսական կոնդակներով, գրություններով և իրավական բնույթի այլ ակտերով: Ուշադրության են արժանի նաև այն դեպքերը, երբ Այսրկովկասը գտնվում էր օտար նվաճողների տիրապետության տակ, և երկրի շահերի հրամայական պահանջներից ելնելով՝ Արցախի և Ուտիքի տերերը, ներկայանալով օտար իշխողներին, երկիրը կառավարելու համար որոշակի արտոնություններ են ստացել: Ակներև է, որ օտար նվաճողները անողորքաբար ոչնչացրել են հայոց արքունի դիվաններում պահպանվող փաստաթղթերը, և եթե դրանցից ինչ որ մասունքներ պահպանվել են, ապա՝ միայն հիմնականում հայ պատմիչների աշխատություններում: Դիմենք դրանցից մի քանիսին:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ Վաղարշակ թագավորի (մ.թ.ա. II դար) հրովարտակով Հայկի ժառանգ Սիսակի սերունդներից մեկը՝ Առան անունով, կողմնակալ է կարգվել Հայաստանի հյուսիսարևելյան կողմերում. նրան էլ ժառանգություն հասավ այդ երկրամասը (Խորենացի 1981, 153, 154; Սվազյան 2006, 7-13; Սվազյան 2015, 218): Երբ Գրիգոր Լուսավորիչը, Տրդատ Գ Մեծ թագավորի հրովարտակով, 302-ին մեծ շքախմբով ուղևորվել է Կեսարիա՝ քահանայապետ օծվելու, նրան ուղեկցող նախարարների և կուսակալների խմբում եղել են նաև «երկուտասաներորդ՝ իշխանն Ծավդէից (իմա՝ Արցախի) աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացուց աշխարհին» (Ագաթանգեղոս 1914, 488): Վերջիններս իրենց տեղն են ունեցել ինչպես Գահնամակում, այնպես էլ Զորանամակում: Տրդատ արքայի մեկ այլ հրովարտակով Գրիգոր Լուսավորչի թողը՝ անչափահաս Գրիգորիսը, արևելյան կողմերի հոգևոր պետ է նշանակվել՝ այդ կողմերի աշխարհիկ տերերի խնդրանքով: Հենց Գրիգոր Լուսավորիչն է Արցախի Ամարաս գյուղաքաղաքում հիմնադրել եկեղեցի, որը մեծ դեր է խաղացել Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր և մշակութային կյանքում (Բուզանդ 1968, 129; Խորենացի 1981, 153, 154): Կորյունի հաղորդումներից երևում է, որ հայ գրերի ստեղծող և հայկական դպրոցների հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցն իր գործունեությունը ծավալել է արքայական հրովարտակաների հիման վրա (Կորյուն 1981, 103, 109, 119-121): Ըստ ավանդության՝ նրա շնորհիվ Ամարասի վանքում բացվել է հայկական առաջին դպրոցներից մեկը, որտեղ հայ մանուկները գիր և դպրություն են սովորել:

Միջնադարյան հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու (այլ աղբյուրներում՝ նաև Մովսես Դասխուրանցի) «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքի ԻԶ

գլուխը վերաբերում է Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությանը (Կաղանկատվացի 1969, 65–69), որն ընդունվել է 488 թ. Հայոց Արևելից կողմանց Աղվենի սահմանադիր ժողովում: Հայոց հողում ծնված և հայերեն լեզվով խոսող իրավական մտքի այդ խոշոր հուշարձանը երկար տարիներ ապահովել է երկրամասի հարաբերական անդորրությունը:

Թովմա Արծրունու և Անանունի երկասիրությունները IX դարի 2-րդ կեսի և X դարի սկզբի Հայաստանի պետականության վերականգնման արժեքավոր սկզբնաղբյուր են: Հայաստանի տարբեր վայրերում ծավալված հակաարաբական պայքարի շնորհիվ վերականգնվեց հայոց պետականությունը (885–1045 թթ.): Միայն Արցախի հարավային հատվածում Առանշահիկ իշխան Եսայի Աբու-Մուսեն 28 անգամ ճակատամարտ մղեց Այսրկովկասը հրի մատնած արաբ զորավար Բուղայի բանակների դեմ: Հայ Բագրատունիներն այնքան էին հզորացել, որ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական առումներով Վրաստանը և Աղվանքը գտնվում էին նրանց գերիշխանության ներքո (Արծրունի և Անանուն 1981, 275–289, 296, 297, 366, 367):

Պատմությունը վկայում է, որ դարերի ընթացքում Հայոց Արցախն ու Սյունիքը, լինելով Մայր Հայրենիքի ողնաշարը, օտար զավթիչների դեմ մղված պայքարում միշտ գործել են կողք կողքի և հաղթանակ տարել: Արցախը կոչվել է նաև փոքր Սյունիք (Խորենացի 1981, 244, 245; Դրասխանակերտցի 1996, 46, 47):

Հայ պատմագիրների համաստեղությունում իր ուրույն տեղն ունի Սյունյաց աշխարհի պատմության հեղինակ Ստեփանոս Օրբելյանը, որի աշխատության մեջ մի շարք հարցեր առնչվում են երկու դրկից երկրամասերի վարչական սահմանազատման, քաղաքացիական, հողային և ամուսնական-ընտանեկան իրավահարաբերություններին: Այսպես, Տաթևի վանքապատկան հողերի սահմանազատման շնորհիվ (906 թ.) կազմվել է վճռագիր (վավերագիր), որի տակ իրենց ստորագրությունն են դրել նաև Արցախի և Ուտիքի հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչները: Դրանից հետո փաստաթուղթն իրենց մատանիներով կնքել են Սյունիքի եպիսկոպոսը, Աղվանքի և Հայոց հայրապետները, իսկ վերջում այն հաստատել և արքայական մատանիով կնքել է հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունին (Օրբելյան 1986, 212): Արցախի գավառից բերված աստվածընկալ խաչի առուծախի պայմանագրի նկարագրությունից ընթերցողը պատկերացում է կազմում, թե նման պայմանագրերը XIII դարում ի՞նչ ձևով են կնքվել, գույքի արժեքն ինչպե՞ս է վճարվել, և կողմերն ի՞նչ իրավունքներ ու պարտականություններ են ունեցել (Օրբելյան 1986, 378–380):

Հայ առաքելական եկեղեցին երկրորդ պսակի առնչությամբ համապատասխան կանոններ է ունեցել: Մինչև IX դարը երկապսակների ամուսնությունը եղել է կամ եկեղեցու օրինությամբ, կամ առանց դրա՝ քաղաքացիական կարգով: Ամեն պարագայում երկամուսնության վերաբերյալ հայոց եկեղեցու մոտեցումը բացասական է եղել: Բերենք մի օրինակ. երբ Սյունիքի Տարսայիճ իշխանը Վրաստանի թագավոր Դավթի ուղեկցությամբ գնում է Արցախի Խաչեն գավառ, իշխան Աթաբեկի մոտ և նրա քույր Մինա խաթունին իրեն կին առնում, դեռ իր

առաջին կնոջ կենդանության օրոք, նրա արարքը չի արժանանում եկեղեցու վարդապետների հովանավորությանը, քանի որ դա անհարիր էր հայոց եկեղեցու կանոններին (Օրբելյան 1986, 337):

Միջնադարյան հայ պատմիչների մեծ մասը, որպես կանոն, գրել է զուտ Հայոց պատմություն կամ նույնիսկ մի նահանգի պատմություն: Ընդհանուր կանոնից կան բացառություն կազմող անձինք, որոնցից մեկն էլ Մատթեոս Ուռհայեցին է: Նա իր «Ժամանակագրություն»-ում նկարագրել է 952–1137 թթ. իրադարձությունները, հիմնականում՝ Բագրատունիների թագավորության, նրա կործանման, սելջուկների արշավանքների և նվաճումների, հայերի արտագաղթի, երկրից դուրս հայկական իշխանություններ հիմնելու և օտարերկրյա նվաճողների դեմ նրանց պայքարի մասին: Պատմիչը կարևոր տեղեկություններ է տալիս Աղվանից երկրի մասին՝ այն անվանելով «Խորին Աշխարհ Հայոց», իսկ Պարտավը և Գանձակը՝ հայկական քաղաքներ (Ուռհայեցի 1973, 151–155):

Անվիճելի է, որ Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էլ Գանձակի երկրամասն էր, որտեղ և ծնվել է միջնադարյան հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Վաղ մանկությունից սովորել է Նոր Գետիկի վանքում՝ Վանական վարդապետի մոտ: 1236-ի գարնանը գերվել է մոնղոլների կողմից (նրանց բանակում եղել է թարգմանիչ ու գրագիր): Գանձակեցու գլխավոր երկը շուրջ հազար տարվա ընդգրկում ունեցող «Հայոց պատմություն» է, որը պատմիչը հասցնում է մինչև 1265 թվականը: Այս աշխատությունը Հայաստանում մոնղոլական դարաշրջանի ամենահեղինակավոր աղբյուրն է:

Սաի երկրորդ կաթողիկոսական ժողովը (1243), Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու գլխավորությամբ, սահմանել է քսանհինգ կանոն՝ ընդդեմ աշխարհականների և հոգևորականության մեջ տարածված չարաշահումների, կենցաղային ու եկեղեցական ախտերի (մերձամուսնության, ամուսնաթողության, ապօրինի կենակցության) արգելում, պահքերի, աշխարհականների և եկեղեցականների կենցաղի կանոնավորում: Եվ ահա Գանձակեցու պատմության ԽԱ, ԽԲ և ԽԳ գլուխները նվիրված են Կիլիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերական թղթին, կանոնական հրամաններին և կանոնական սահմանադրությանը: Ուշագրավ է, որ այդ կանոնաիրավական փաստաթղթի նախագծի մշակմանը մասնակցել է նաև Գանձակեցու ուսուցիչ Վանական վարդապետը: Փաստաթուղթը Հայաստան է բերել Գանձակեցու ուսումնակից Վարդան վարդապետը: Փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրությունն են դրել նաև Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր և աշխարհիկ այրերը, որից հետո միայն այն վերադարձվել է Կոստանդին կաթողիկոսին (Գանձակեցի 1982, 210–223):

Գանձակեցու տեղեկությունների համաձայն՝ մոնղոլ-թաթարական տիրապետության պայմաններում, Արցախի իշխանաց իշխան Հասան Ջալալը խոհեմությամբ էր կարգավորում երկրի հարցերը՝ համաձայնության գալով և հաշտություն կնքելով մոնղոլների հետ: Նա մոնղոլ զորավարներից փաստաթուղթ ուներ՝ իր երկիրն ինքնուրույն կառավարելու, սակայն պարտավոր էր նրանց հետ պատերազմի գնալ: Նրա դուստր Ռուզուքանը թաթարների թագավոր Չար-

մաղանի որդի Բորա Նուինի կինն էր: Հենց Հասան Զալալի միջնորդությամբ Կիլիկիայի Հեթում արքան բարեկամություն հաստատեց մոնղոլական վերնախավի հետ: Այնքան մեծ էր Հասան Զալալի հեղինակությունը, որ Գանձասար եկեղեցու մեծահանդեսին (1240 թ.) ներկա էին 700 քահանա, այդ թվում՝ Վանական վարդապետը՝ շատ ուսուցիչներով, Աղվանքի Ներսես կաթողիկոսը՝ բազմաթիվ եպիսկոպոսներով և վարդապետներով: Մոնղոլների պետության անունից Ներսես կաթողիկոսը նույնպես արտոնագիր ուներ՝ հոգևոր բնագավառում գործունեություն ծավալելու համար (Գանձակեցի 1982, 192, 194, 203, 204, 207, 208, 257, 258, 267, 280):

Պետաիրավական բնույթի վիմագրերը պատմական Արցախի տարածքում

Վիմագիր (պահլավերեն՝ vem-քար և հայերեն՝ գիր բառերից) բառը նեղ իմաստով նշանակում է քարի վրա փորագրված գրություն, սակայն գործածության ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է՝ ընդգրկելով նաև իրերի, առարկաների, պատերի վրա փորագրված հիշատակության և մակագրության նմուշները: Վիմագիր արձանագրությունները չափազանց ստույգ և կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Այդ տեղեկությունները բազմազան են՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական և այլն: Ընդունված է վիմագրերը բաժանել 4 խմբի՝ շինարարական, հիշատակագրային և նվիրատվական, կրոնաբարոյական և կանոնաիրավական: Հայ իրավունքի իրավահայտ աղբյուրներից են նաև այն վիմագրերը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում եկեղեցական և աշխարհիկ իրավունքի հարցերի վերաբերյալ:

Եթե հայ պատմիչների աշխատությունները սակավ նյութեր են պարունակում թագավորական հրովարտականների, կաթողիկոսական կոնդակների, զանազան իրավական ակտերի վերաբերյալ, ապա այդ բացն ինչ-որ չափով լրացնում են ժայռերի, քարերի, սահմանապահ կոթողների և եկեղեցիների պատերին փորագրված վիմագիր արձանագրությունները: Ուսումնասիրելով Անիի հնագիտական հուշարձանները՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին նշել է. «Մխիթար Գոշի, Սմբատի և ուրիշների դատաստանագրքերի և այլ իրավաբանական ժողովածուների ու տրակտատների վրա կայացված հայ իրավունքի պատմությունը, առանց հայկական վիմագրական նյութերի սպառիչ օգտագործման, պիտի տառապի նույնպիսի պակասությամբ, թերասածությամբ, անճշտությամբ և երբեմն նույնիսկ հետևությունների լիակատար սխալությամբ, ինչպես արդեն հնացած ու դեն նետված Շիրակի պատմությունը, որը կազմված էր մեր մատենագրական տվյալների հիման վրա, առանց հնագիտական ու վիմագրական հուշարձանների իրական լուսաբանության» (Օրբելի 1966, VIII):

Հանճարեղ գիտնականի այդ միտքը հավասարապես վերաբերում է նաև Հայոց Արևելից կողմերում ավելի վաղ ստեղծված իրավական մտքի խոշոր հուշարձաններին՝ Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի Կանոնական Սահմանադրությանը (488 թ.) և Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնական օրինադրությանը (1130 թ.):

Արցախի տարածքում պետականության հարցերի մասին ամենահին արձանագրությունը հայտնաբերվել է 2008 թ.՝ Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ: Քաղաքը գտնվում է արցախյան գոյամարտի տարիներին (1991–1994 թթ.) հայոց բանակի ազատամարտիկների կողմից ազատագրված նախկին Ադդամի շրջանի Վանքասարի ստորոտից բխող Շահբուլաղ անունը կրող աղբյուրի մոտ: Պեղումների ընթացքում բացվել է հայկական եկեղեցի, որի պատի տակ հայտնաբերված և V–VII դարերին վերագրվող խեցեղեն փոքրիկ սկավառակի վրա հայերեն բովանդակությամբ արձանագրությունը մասնագետները վերծանել են. «ԵՍ (ՎԱԶ) Ե ԾԱՌԱՅ Տ(ԵԱՌ)ՆԷ» կամ «ԵՍ ՎԱԶ(ԱԳԱՆ) ԾԱՌԱՅ Տ(ԵԱՌ)Ն»: Մասնագետները հավանական են համարում, որ կլոր խեցեղեն սկավառակն արքայական կամ իշխանական կնքադրոշմի դեր է կատարել, որով կարող էին վավերացվել աշխարհիկ կամ հոգևոր փաստաթղթեր կամ եկեղեցական մասնատուփեր (Պետրոսյան, Ժամկոչյան 2009, 166–176):

Հարկ է նշել, որ Վաշէ կամ Վաչագան անուն կրողները վաղ միջնադարյան Արցախում հանրահայտ անձնավորություններ են եղել: Պատմիչ Մ. Կաղանկատվացին հայտնում է, որ Վաչագան արքան Ամարասում հայտնաբերված սրբերի մասունքները կնքել է արքայական մատանիով, իսկ արքայի կողմից Աղվենի ժողովում ընդունված Կանոնական սահմանադրությունը կնքվել է ինչպես թագավորի, այնպես էլ ժողովի բոլոր մասնակիցների կնիքներով (Կաղանկատվացի 1969, 58, 59, 69): Արցախի ամենաբարեպաշտ թագավորի մարմինն ամփոփված է Մռավ սարի մի լեռնաբազուկի վրա՝ Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղից ոչ շատ հեռու, անմատչելի լեռների մեջ կառուցված՝ Եղիշե առաքյալի կամ Ջրվշտիկ վանքի մոտ: Թագավորի գերեզմանին դրված է առանձին խնամքով պատրաստված և մաքուր տեսքով հղկված մի եռանկյունաձև տապանաքար, որի վրա մատուռ է կառուցված: Իսկ մատուռի խորանի ճակատակալ քարի վրա քանդակված է. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՎԱԶԱԳԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ, ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ՈՅՐ ԾՆՈՂԱՅՆ, ՈՐ ՇԻՆԵՅ ԶԵԿԵՂԵՏԻՍ՝ ՅԱՌԱՋՆՈՐՈՒԹԻ. ՏԵՐ ՍԻՄԵՈՆԻ, ԹԻՒ ԶԼԵ (1286) ԷՐ» (Բարխուդարյան 1982, 110):

Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի մոտակայքում, ազերի գիտնականները 1950-ական թթ. հայտնաբերեցին հայերեն արձանագրությամբ մի տապանաքար: Ըստ ուսումնասիրողների՝ տապանաքարը դրված էր Բագրատունի Համամ թագավորի՝ ողբերգաբար մահացած ավագ որդու գերեզմանի վրա: Ազերիները տապանաքարի հայտնաբերման վայրն անվանեցին Գյավուր կալա (Անհավատների բերդ) և տապանաքարը տեղափոխեցին Ադրբեջանի պատմության պետական թանգարան: Համամ թագավորն արքայական թագ է կրել, և այնքան մեծ է եղել նրա հեղինակությունը, որ նրա միջամտությամբ՝ փրկագնի վճարման դիմաց արաբների կողմից գերված Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսն ազատվել է գերությունից:

Արցախյան հողի վրա մինչև այժմ հայտնի գիր-թվական ունեցող հնագույն վիմագիր արձանագրությունը (853 թ.) հայտնաբերվել է Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի մոտ գտնվող Մեծառանից Սբ Հակոբա վանքի արևմտյան պատի մեջ: Դա մի խաչքար է, որի պատվանդանին փորագրված արձանագրու-

թյան համաձայն՝ խաչը կանգնեցվել է Հայաղվանքի իշխան Հովհաննեսի օրոք, վանքի եպիսկոպոս Սողոմոնի կողմից (Բարխուդարյան 1982, 12, 14, 15): Հովհաննեսը հայազգի այն իշխանն էր (837–854 թթ.), որն իր կատարած քաջագործությունների համար արաբների կողմից արժանացավ Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհների տեր տիտղոսի և պարգևների: Հետագայում քաջ Հովհաննեսի եղբոր՝ Ատրնեբսեհի որդին, Արևելքի մեծ իշխան Համամ-Գրիգորը, վերականգնեց Հայաղվանքի թագավորությունը (881 թ.):

Հովհաննեսից ոչ պակաս աչքի են ընկել նաև հարավային Արցախի իշխանապետները: Իշխան Եսայի Աբու Մուսեն, որին արաբական աղբյուրները «հայոց պատրիկ» են կոչել, իր հետնորդներին թողել է մի այնպիսի ժառանգություն, որի կրողները «քարակերտ մատյաններում» հանդես են եկել իշխանաց իշխան կամ թագավոր տիտղոսներով: Հադրութի շրջանի Տումի գյուղի մոտ գտնվող «Կարմիր եղցու» (եկեղեցի) պատուհանի կամարի քարն ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. «Ի ՆԽԹ (1000 թ.) թուին Հայոց, ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկա՝ որդու Մուսէի, ես՝ Սոփի, դուստր Մուսէի շինեցի տուն Աստծո» (Բարխուդարյան 1982, 173): Նույն Գագիկ թագավորը, Արցախի Մարտունու շրջանի Թաղավարդ գյուղից ոչ հեռու գտնվող Ջուխտ Բարևաճառ ավերակ երկու եկեղեցիներից մեկի խաչքարին փորագրված արձանագրության մեջ հանդես է գալիս որպես Աղվանից պետության (նեղ իմաստով՝ Հայաղվանքի-Վ.Հ.) իշխանաց իշխան (Բարխուդարյան 1982, 169):

Վիմագրերով դժվար չէ ճշտել Արցախի հարավային սահմանները: Հադրութի շրջանի Տող գյուղի մոտ գտնվող Գտչավանքը, որն ավերվել էր մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակ, 1241 թ. վերանորոգեցին Ամարասի երկու վանական եղբայրներ. վանքի հյուսիսային պատին թողած նրանց արձանագրության տվյալներից կարելի է պատկերացում կազմել հարավային Արցախի սահմանների և նրա մեջ մտնող եկեղեցական թեմերի վերաբերյալ: Արձանագրության մեջ թվարկված են եկեղեցական երեք թեմ և վարչատարածքային տասներկու միավոր՝ իրենց անվանումներով, սահմաններով և սահմանային գետերով (Դիվան 1982, 182, 183, Յակոբյան 2009, 73–128): Բնակավայրերի ու գետերի աշխարհագրական անվանումները մեզ հուշում են, որ Արցախի հարավային սահմանն Արաքս գետն էր, ինչպես կար մինչև 44-օրյա պատերազմը, իսկ հյուսիս-արևմտյան սահմանը ներառել է նաև Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջանի մի մասը:

Մատենագրության և վիմագրության մեջ չափազանց քիչ տվյալներ են պահպանվել Արցախի արտաքին սահմանների և ներքին վարչատարածքային սահմանաբաժանումների վերաբերյալ: Այդ հարցերում մեզ օգնության է գալիս Մխիթար Գոշը, որը սահմանները բաժանում է չորս խմբի՝ գավառների, գյուղերի (համայնքների), հողամասերի, շենքերի և շինությունների: Համաձայն Գոշի Դատաստանագրքի ՄԽԵ գլխի՝ «Սահմանք գաւառաց լերամբք, եւ գետովք, և արձանօք հաստատեսցին, նմանապէս և՛ գեղից: Եւ գեղք ի սահմանս շինեալք յերկուց կամ երից գաւառաց, զոյգ բաժանեսցին առաւելութեամբ և նուազութեամբ. նմանապէս և՛ անդաստանք և այլք ի սահմանս գեղից, սոյնպէս և՛

ծառք բուսեալք ի սահմանս անդաստանաց: Իսկ զմիջոցի ցանկս այգեաց զոյգ երկուքանչիւրքն դիցեն, զի թէպէտ առաջինն իւրոյն աղագալ եդ, երկրորդին մի՛ լիցի պատճառք՝ միշտ նմա դնել, կամ որ ստացալ կամ եդ այգի յաղագս այնր, զի մի՛ դից՝ ցանկ: Ըստ այսմ լիցի և տանց որմոց և այլոց այսպիսեաց» (Մխիթար Գոշ 1975, 414): Մեր կարծիքով, «Արծանների» տակ Գոշը նկատի է ունեցել սահմանաքար կոթողները, որոնք գոյություն ունեին դեռևս Արտաշեսյան թագավորության ժամանակ: Դա հիմնավորվում է նաև նրանով, որ ԼՂ Քարվաճառի շրջանի Դադիվանքի հյուսիսային լեռնաբազուկի վրա հայտնաբերված սահմանակոթող հիշեցնող քարը, շատ նման է այն սահմանաքարերին, որոնք դրվել են գյուղերի և ագարակների սահմանագլուխներին՝ Արտաշես Ա թագավորի ձեռնարկած հողային բարեփոխումների կապակցությամբ, և որոնցից մի քանի տասնյակ հայտնաբերվել են Սյունիքում և Սևանա լճի առափնյա շրջաններում (Հովսեփյան 2016, 126): Պարզորոշ է, որ Քարվաճառի շրջանը Սևանա լճի արևելյան կողմի առափնյա շրջանի շարունակությունն է:

Կենտրոնական և Հյուսիսային Արցախում Առանշահիկ Համամ թագավորի տոհմաշղթան անխափան շարունակեցին նաև նրա սերունդները: Այդ շղթայում իր պատվավոր տեղն ունի Հաթերքի տեր և Խաչենի իշխանաց իշխան Հասան Մեծը (1142–1182), որը Դադիվանքում իր իսկ անունից թողած արձանագրության մեջ նշել է, որ քառասուն տարի շարունակ պատերազմներ է մղել հայրենի երկրի թշնամիների դեմ և միշտ էլ հաղթել: Ակնհայտ է, որ միայն հզոր պետականություն ունեցող մարդը կարող է իր երկրում նման բովանդակությամբ արձանագրություն փորագրել տալ: Ճիշտ է, արձանագրությունից չի երևում, թե Հասան Մեծն ո՞ւմ դեմ է պատերազմել: Սակայն նույն վանքի վրա իշխանի կնոջ՝ Արզու խաթունի անունից փորագրված արձանագրությունը հուշում է մեզ, որ պատերազմը մղվել է թուրքերի դեմ հանուն քրիստոնեական հավատի, որի ժամանակ նահատակվել են նաև քաջ իշխանի երկու որդիները (Բարխուդարյան 1982, 198, 199): Այդ արձանագրությունները նաև կարևոր տվյալներ են պարունակում պատմական Արցախի ռազմագիտական պատմությունն ուսումնասիրողների համար: Հասան Մեծին փոխարինել է նրա ավագ որդին՝ իշխանաց իշխան Վախթանգը (1182–1214 թթ.), որի ապարանքում Գոշը ձեռնամուխ եղավ իր Դատաստանագիրքը գրելուն:

Արցախի հռչակավոր իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան (1214–1260 թթ.) իր հայրենանվեր գործունեությամբ ու թողած ժառանգությամբ հավերժացավ ոչ միայն գրչագիր մատյաններում, այլև՝ քարագիր արձանագրություններում:

Գանձասարի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի ամբողջ լայնությամբ Հովասափ Միակյաց ճգնավորը 1240 թ. արձանագրել է Հասան-Ջալալ Դոլայի ուխտը կամ կտակը (27 տող): Կտակում Հասան-Ջալալը հանդես է գալիս «ԲՆԱԿԱԻՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՅԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԹԱԳԱԻՈՐ ԽԱԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ՅՈԳՆԱՍՏԱՆՄԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱԻՔ» խրոխտ տիտղոսներով, իսկ Առաջածոր գյուղի արևելյան մասում գտնվող եկեղեցու մեծ քարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ Հասան-Ջալալն իրեն անվանում է «Աստծո արքա... Իշխան Խաչենի և Առանի» (Բարխուդարյան 1982, 38, 88):

Հասան-Ջալալի եղբայրը՝ Սմբատը, Խանչալ խաչ կոչվող վայրում կանգնեցրած արձանագրության մեջ եղբորը ևս «արքա» տիտղոսով է անվանում: Դժվար չէ կռահել, որ նման բարձրահունչ տիտղոսներ կրող անձն օժտված է եղել պետական հզոր իշխանությամբ, որի տիրապետությունը տարածվել է ամբողջ Հայադվանքի վրա՝ ներառյալ մինչև Կուրի և Արաքսի միախառնվելու վայրը:

Գույքի նվիրատվությունների մասին

Վիմագրերի մեջ մի առանձին խումբ են կազմում այն նվիրատվությունները, որոնք կոչվում են «վախմ» (արաբերեն և թուրքերեն՝ վագքֆ)՝ եկեղեցուն կտակված բարեպաշտական նվեր, որոնք հարկման ենթակա չեն եղել: «Վախմ»-ները եղել են տարբեր տեսակների՝ ագարակներ, այգիներ, արտեր, հանդեր, հողեր, ձիթհանքներ, անասուններ, դրամական միջոցներ և այլն: Այսպես, Մեծառանից Սբ Հակոբա վանքն Արցախի հեղինակավոր ուխտատեղիներից է, եղել է եպիսկոպոսանիստ և երբեմն էլ կաթողիկանիստ, նաև ուսման և դպրության կարևոր կենտրոն: Վանքի պատերին փորագրված մի քանի արձանագրություններ (XIII դ.) կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հողային իրավահարաբերությունների, մասնավորապես վանքին հողերի նվիրատվության հարցերի վերաբերյալ: Այսպես, Ասկերանի շրջանի Պտկեսբերգ վանքի արձանագրության համաձայն՝ Ղուկաս վարդապետը Խաչենագետի վրա կառուցած իր ջրաղացը հոգու փրկության համար նվիրել է վանքին: Քաշաթաղի շրջանի Քոչիզ գյուղի եկեղեցու արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ոմն Հայկազ սրանոցը (ձիթհանք) «վախմ» է արել եկեղեցուն: Մարտունու շրջանի Հերիեր գյուղի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցու մուտքի հյուսիսային կողմի արձանագրությունը փաստում է, որ Հերիերի ժողովուրդը, տանուտեր Ղասումի գլխավորությամբ, մեծ և փոքր ճանապարհի վերևի տափը, որն ի սկզբանե «վախմ» էր Սբ Աստվածածնին, այժմ իրենք «վախմ» են անում Սբ Գրիգորիս եկեղեցուն (Օրբելի 1966, 13):

Անդրադառնալով կանոնաիրավական վիմագրերին՝ հարկ է նշել, որ դրանց մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նվիրագրերը և այն հիշատակագրերը, որոնց հեղինակներն իրական անձնավորություններ էին: Դրա հետ մեկտեղ, բավական շատ են այն նվիրագրերը, որոնց հեղինակներին (նվիրատուներին) հնարավոր չէ պարզել: Մի կողմից էլ, ժամանակը կատարել և կատարում է իր սև գործը, և անխաթար վիճակում գտնվող արձանագրությունների թիվն օրեցօր նվազում է: Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ արձանագրությունների մի մասի անհետացումն էլ կապված է մեր իրականության մեջ երբեմնակի կամա-ակամա տեղ գտնող բացասական երևույթների հետ: Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին մի այսպիսի դեպք է նկարագրել. «Բավական էր անհետթելուր տարածվեր, թե դատարանը Խաչենի բեկերի և հայկական հոգևոր իշխանության միջև ծագած հողային վեճերը լուծելիս ղեկավարվելու է ոչ միայն ռուսական կալվածատիրական իրավունքի նորմերով, այլև հայկական հնագույն արձանագրություններով, որպեսզի բեկերի ամբողջ Գանձասարի շրջակայքում քերեր XII–XIII դարերի մեկ ու կես տասնյակ արձանագրություններ, նպատակ

ունենալով ոչնչացնել այդ հողերի վանքապատկան լինելն ապացուցող վավերագրերը» (Բարխուդարյան 1982, 14, 15, 121, 122):

Եթե վիմագրերով ոչ միշտ է հաջողվում պարզել նվիրատուների անձը և սոցիալական կարգավիճակը, ապա ամեն պարագայում նվիրատուները վանքերը կամ եկեղեցիներն են: Վիմագրերում նվիրատվության առարկա են տարբեր տեսակի անշարժ կամ շարժական իրեր, առարկաներ, գույքային պարտականություններ և այլն: Որոշ արձանագրություններում շոշափվում են գույքի պատկանելության, քանակի, արժեքի և օտարման պայմանների, ինչպես նաև նվիրատուների պարտավորությունների վերաբերյալ հարցեր: Քննարկենք դրանցից մի քանիսը:

Արցախի տարածքում նվիրատվության վերաբերյալ թվագրությամբ ամենահին արձանագրությունը գետեղված է Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից 6–8 կմ դեպի արևմուտք մի սարահարթի վրա գտնվող Խաղավանք կամ Խաթրավանք եկեղեցու արևելյան պատի մեջ: Արձանագրության համաձայն՝ տեր Հովհաննեսը 1204 թ. վերակառուցել է այդ եկեղեցին, այնտեղ հավաքել գրքեր, խաչեր և մատյաններ, տնկել Ջոթաց այգին, ապա մի նոր այգի ևս գցել և այդ բոլորը, Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգի միջնորդությամբ, հանձնել իր եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին: Նույն արձանագրության երկրորդ մասի համաձայն, Հասանն էլ ընդունել է ընծան, ինքն էլ իր հերթին Խնձորաբակի այգին իր սահմաններով նվիրել է վանքին (Բարխուդարյան 1982, 138, 167): Ի դեպ, այգիների նվիրատվության դեպքեր են հիշատակված նաև Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 1193 թ. արձանագրության մեջ (Գրիգորյան 2002, 49–52):

Այս փաստերը հիմք են տալիս կարծելու, որ Խաչենի տարածքում տեղական իշխանությունների այսօրինակ գործարքներն անգամ կատարվում էին Վախթանգի և նրա հետնորդների միջամտությամբ: Հատկանշական է, որ նվիրատուները գույքն ընծայել են իրենց հոգու փրկության և մեղքերի թողության համար: Մյուս կողմից, հոգևոր հաստատությունը պարտավորվում է օրհնել, պատարագ մատուցել նվիրատուի կամ նրա մերձավոր հարազատների համար կամ էլ նրանց անունները նշել ժամասացության մեջ: Վերջում հավելվում է, որ արձանագրության պայմանները խափանողները պետք է արժանանան Աստծո դատաստանին և 318 հայրապետների նզովքին:

Նման կարգի վիմագրերը ցույց են տալիս, որ «վախմ»-ի ձևով նվիրատվությունները տարածված են եղել XIII–XVI դարերում: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ մոնղոլ-թաթարները, Լենկ-Թեմուրը և թուրքմենական վաչկատուն ցեղերն ասպատակում էին ամբողջ Այսրկովկասը: Իսկ ի՞նչն էր ստիպում հայ ավատատերերին՝ իրենց գույքը նվիրելու կամ էժան վաճառելու հոգևոր հաստատություններին: Պատճառներից մեկն այն է, որ քաղաքական նկատառումներով միջնադարյան վաչկատուն ցեղերի որոշ ղեկավարներ բարյացակամ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայ հոգևորականության նկատմամբ՝ վանքապատկան հողերն ազատելով հարկերից ու տուրքերից: Մյուս կողմից՝ հնուց ի վեր պատիվ էր համարվում եկեղեցիների ու վանքերի սրբազան համարված հողում թաղվելու իրավունքը: Այդպիսի պատվի արժանացողը մահից առաջ իր

հոգու պարտքն էր համարում շարժական կամ անշարժ գույքի նվիրաբերումով արտահայտել իր երախտագիտությունը սուրբ ուխտի նկատմամբ: Իսկ երբ մի վանք դառնում էր որևէ գերդաստանի տոհմային տապանատունը, այդ գերդաստանի ժառանգներն արդեն ոչինչ չէին խնայում այն պատշաճ վիճակում պահելու համար: Եվ պատահական չէ, որ եկեղեցիներն ու վանքերը հենց այս եղանակով էլ դառնում էին ամենահարուստ հողատերերը, և նրանցից ամենանշանավորներն իրենց ավատական իրավունքներով ետ չէին մնում աշխարհիկ հզորագույն իշխանավորներից (Ուլուբաբյան 1976, 383): Հենց վերոնշյալ հանգամանքներով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ Արցախի ավատատերերի ամենամեծ նվիրատվություններն արվել են Գանձասարի վանքին: Կա նաև ուշադրության արժանի մեկ այլ պարագա. հայտնվելով քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, իրենց հողային տիրույթները հափշտակումից փրկելու նպատակով, հայ ավատատերերը դրանք նվիրում էին հիմնականում սեփական տիրույթի սահմաններում գտնվող վանքերին: Գանձասարի վանքի պատերին առկա 182 արձանագրությունից 35-ը վերաբերում է նվիրատվություններին:

Շարժական գույքի նվիրատվության առարկա են եղել անասունները (եզներ և կովեր), դրամական միավորները, փողը (դեկան, թուման, ստակ), եկեղեցական սպասավորության առարկաներ (ավետարան, գավազան, խաչ, սկիի և այլն): Նվիրատվության պայմանագրում, որպես նրա ենթատեսակ, առանձնանում է նվիրաբերությունը, որի տակ նկատի են ունեցել գույքի կամ իրավունքի նվիրատվությունը՝ հանրօգուտ նպատակներով, ինչն էլ շեշտվում է գործարքում: Եթե պայմանագրում գույքի օգտագործման նպատակը չի նշվում, ապա այն դիտվում է որպես սովորական նվիրատվություն: Ինչպես Դադիի, այնպես էլ Գանձասարի վանքերի վիմագրերը վկայում են, որ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները կենտրոնացված են եղել իշխող տոհմի ձեռքում, ինչը խոշոր խթան էր եկեղեցական հարստության աճի և զարգացման համար:

Վիմագրերից մի քանիսը կարգավորում են առուծախի պայմանագրերից բխող իրավահարաբերություններ: Ջրվշտիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանքի արձանագրությունների համաձայն՝ միաբանությունը վանքի համար գնել է այգիներ, հողամասեր և Ավետարան: Մեկ այլ արձանագրություն փաստում է, որ Շերբարիք անունով մեկն իր ռազմի սայլերի կեսը 25 դեկանով (դահեկան, պարսից Դարեհ արքայի պատկերով դրամական միավոր – Վ.Հ.) վաճառել է Շահի որդուն՝ տեր Ռուբենի ներկայությամբ: Առուծախի գործարքի ժամանակը նշված չէ, բայց տեր Ռուբենը հիշատակված է Խաթրավանքի 1267 թ. այլ արձանագրության մեջ (Բարխուդարյան 1982, 107, 128, 129): Արձանագրությունը վկայում է հեռավոր անցյալում պատմական Արցախում եղած առևտրային դրամաշրջանառության հարաբերությունների մասին:

Եզրակացություններ

Միջնադարյան հայ պատմիչների (Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, Կաղանկատվացու և այլոց) աշխատությունները, որպես իրավահայտ աղբ-

յուրներ, հավաստի տվյալներ են պարունակում ինչպես պատմական Հայաստանի, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմանց իրավական մի շարք հայեցակարգերի պարզաբանման բնագավառում: Ամեն դեպքում պետք է ելնել նրանից, որ վերջինը հարաբերվել է առաջինի հետ, ինչպես մասը՝ ամբողջի:

Պատմիչների գործերից ակնհայտ է դառնում, որ պատմական Հայաստանի Արցախ և Ուտիք երկրամասերում, որոնք V դարի 2-րդ կեսին բռնակցվել էին «Աղվանք» կոչվող վարչաքաղաքական միավորին, շարունակել են կիրառվել հայ իրականության մեջ գործածվող կանոնաիրավական նորմերը: Եվ եթե նոր պայմաններում ստեղծվել են իրավական նորմեր պարունակող կանոններ, ապա դրանց մշակման հիմքում դրվել են միայն ու միայն հայ իրավունքի հայեցակարգերը: Իսկ տեղի բնիկ հայությունը, թեկուզև որոշակի ժամանակահատվածներում կտրված էր Մայր Հայրենիքից, սակայն միշտ բարձր է պահել իր ազգային հատկանիշները: Հայոց Արևելից կողմանց վիմագրերը փաստում են, որ այդ երկրամասում ազգային պետական իշխանությունը երբեք չի ընդհատվել, և որ բացի հայերեն վիմագրերից, այլ լեզվով (պարսկերեն) վիմագրերն առնչություն ունեն միայն XIX դարի հետ, ինչը մեզ աներկբա հուշում է, որ մահմեդական տարրը պատմական Արցախում և Ուտիքում բնավորվել է նոր ժամանակներում՝ հասցնելով չորս անգամ փոխել իր այբուբենը, ազգությունը և նախնիներին: Մեր օրերում, երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լկտիությամբ ադրբեջանական է համարում, իրավահայտ աղբյուրները և վիմագրերը ոչ միայն խոսում վկաներ են հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության էջերը լիարժեք լուսաբանելու հարցում, այլև կարևոր կռվան են ադրբեջանական զեղծարարությունները հիմնովին բացահայտելու և հերքելու համար:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության, շոշափվող առանցքային հարցերի շուրջ կարևոր խորհուրդների և դիտարկումների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավար, ի.գ.դ. Հ. Ստեփանյանին, ի.գ.դ. Գ. Սաֆարյանին, ի.գ.թ. Լ. Ղազանջյանին, պ.գ.դ. Ա. Հակոբյանին և պ.գ.թ. Շավարշ Ազատյանին: Հատուկ շնորհակալություն նաև «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» պարբերականի խմբագրությանը՝ այս արդիական թեմայի հանրայնացմանն ուղղված հետևողական աշխատանքի համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Ագանթագեղայ Պատմութիին հայոց 1914, Թիֆլիս, տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից-7: Agatangeghos Armenian History 1914, Tbilisi, N. Aganean, Polic-7 Publication (in Armenian).
2. Ալիշան Դ. 1901, Հայապատում, Վենետիկ, ի վանք Ս. Ղազարի: Alishan Gh. 1901, Hayapatum, Venice, Monastery of St. Lazarus (in Armenian).
3. Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան»:

- Aghayan E. 1976, Modern Armenian Explanatory Dictionary, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
4. Աճառեան Հ. 1926, Հայերէն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ.:
Acharean H. 1926, Armenian Root Dictionary, A vol., Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
 5. Աճառյան Հ. 1972, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Acharyan H. 1972, Explanatory Dictionary of Modern Armenian Language, Institute of Language of NAS RA after H. Acharyan, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).
 6. Արծրունի Թ. և Անանուն 1985, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Artsruni T. & Ananun 1985, History of the House of Artsruni, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
 7. Բարխուդարյան Ս. 1982, Դիվան հայ վիմագրության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Barkhudaryan S. 1982, Corpus of Armenian Epigraphy, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).
 8. Բուզանդ Փ. 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Buzand P. 1968, Armenian History, Translation, Introduction and Footnotes by St. Malkhasyan, Yerevan, Hayastan.
 9. Գանձակեցի Կ. 1982, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, «Սովետական գրող»:
Gandzaketsi K. 1982, Armenian History, Translation, Preface and Footnotes by V. Arakelyan, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
 10. Գոշ Մ. 1975, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Gosh M. 1975, Book of Judgement, by Diligence of Khosrov Torosyan, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).
 11. Գրիգորյան Գ. 2002, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X–XIV) դար, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ.:
Grigoryan G. 2002, Donations for Churches and Monasteries of Ani (X–XIVc.), Etchmiadzin, Publishing House of Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
 12. Դրասխանակերտցի Հ. 1996, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Թոսունյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Draskhanakertsi H. 1996, Armenian History, Translation and Footnotes by G. Tosunyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
 13. Խորենացի Մ. 1981, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Khorenatsi M. 1981, Armenian History, Translation and Explanations by St. Malkhasyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
 14. Խրոպանյուկ Վ. 1997, Պետության և իրավունքի տեսություն, թարգմ.՝ Խ. Հարությունյան, Երևան, «Գոշ»:

- Khropanyuk V. 1997, State and Law Perspective, Translation by H. Harutyunyan, Yerevan, Gosh (in Armenian).
15. Կաղանկատվացի Մ. 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Kaghankatvatsi M. 1969, History of the World of the Albanians, Translation, Preface and Footnotes by Varag Araquelyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
16. Կողբացի Ե. 1994, Եղծ աղանդոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Koghbatsi E. 1994, Against the Sects, Translation and Footnotes by A.A. Abrahamyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
17. Կորյուն 1981, Վարք Մաշտոցի, աշխատասիր.՝ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Koryun 1981, Mashtots's Behavior, with Diligence of A. Matevosyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
18. Հովսեփյան Վ. 2016, Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս»:
Hovsepian V. 2016, Law and Justice in Artsakh, Stepanakert, Dizak Plus (in Armenian).
19. Ղազինյան Գ., Վաղարշյան Ա. 2014, Հայ իրավունքի պատմության հիմնահարցերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Ghazinyan G., Vagharshyan A. 2014, Key Issues in the History of Armenian Law, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
20. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ.:
Malkhaseants S. 1944, Armenian Explanatory Dictionary, Yerevan, ASSR Government Press (in Armenian).
21. Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբյուրագիտական քննություն), Երեւան, «Գիտություն»:
Hakobyan A. 2020, The Royal and Princely Families of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th Century (Historical and Source Study Examination), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
22. Յակոբեան Ա. 2009, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատ.:
Hakobyan A. 2009, Historical-Geographical and Lithographical Research (Artsakh and Utik), Vienna-Yerevan, Mekhitarian Congregation Press (in Armenian).
23. Ներսեսյանց Վ. 2001, Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, «Նաիրի»:
Nersesyants V. 2001, Theory of State and Law, Yerevan, Nairi (in Armenian).
24. Պետրոսյան Հ., Ժամկոչյան Ա. 2009, Հայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի Տիգրանակերտից, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 166–176:
Petrosyan H., Zhamkochyan A. 2009, Disc with Armenian Inscriptions from Tigranakert of Artsakh, Historical-Philological Journal, N 1, 166–176 (in Armenian).
25. Սամուելյան Խ. 1939, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, ԱՐՄՖԱՆ հրատ.:
Samuelyan H. 1939, History of Old Armenian Law, vol. 1, Yerevan, ARMFAN Press (in Armenian).
26. Սաֆարյան Գ., Եսայան Ա. 2012, Հռոմեական իրավունք, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

- Safaryan G., Yesayan A. 2012, Roman Law, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
27. Սվազյան Հ. 2006, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից X–XIV դդ.), Երևան, «Գիտություն»:
Svazyan H. 2006, History of the Albanian World (Ancient Period X–XIV c.), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
28. Սվազյան Հ. 2015, Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, 7–13:
Svazyan H. 2015, The Basics of Studying World History from the Albanian Perspective, Historical-Philological Journal, N 3, 7–13 (in Armenian).
29. Վաղարշյան Ա. 2011, Պետության և իրավունքի տեսություն (դասախոսություններ), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Vagharshyan A. 2011, Theory of State and Law (lectures), Yerevan, YSU Press (in Armenian).
30. Ուլուբաբյան Բ. 1976, Խաչենի իշխանությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ulubabyan B. 1976, Principality of Khachen, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).
31. Ուռհայեցի Մ. 1973, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Urhayetsi M. 1973, Cronology, Translation and Footnotes by H. Bartikyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
32. Օրբելի Հ. 1966, Դիվան հայ վիճագրության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Orbeli H. 1966, Corpus of Armenian Lithography, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).
33. Օրբելյան Ս. 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող»:
Orbelyan S. 1986, History of Syunik, Translation, Introduction and Footnotes by A.A. Abrahamyan, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
34. Марченко М. 2007, Теория государства и права, Москва, «Проспект».
Marchenko M. 2007, Theory of State and Law, Moscow, Prospekt (in Russian).
35. Нерсисянц В. 1983, Право: многообразие определений и единство понятия, Советское государство и право, N 10, 26–35.
Nersesyants V. 1983, Law: Diversity of Definitions and Unity of Concepts, Soviet State and Law, N 10, 26–35 (in Russian).
36. Нерсисянц В. 2005, Философия права, Москва, «Норма».
Nersesyants V. 2005, Philosophy of Law, Moscow, Norma (in Russian).
37. Самосатский Л. 2001, Сочинения в 2-х томах, т. 2, Санкт-Петербург, «Алетей».
Lukian of Samosata 2001, Works in 2 Volumes, vol. 2, Saint Petersburg, Aleteya (in Russian).
38. Сукиасян А. 1963, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III–IX вв. н.э), Ереван, изд. ЕГУ.
Sukiasyan A. 1963, Social-Political System and Rights of Armenia in the Era of Early Feudalism (III–IX c. BC), Yerevan, YSU Press (in Russian).